

KVĚRŇENÍ ČEŠTINY V PŘEKLADU

Toby Wehle

Představme si na chvíli, že jste mladý český člověk. Identifikujete se jako nebinární osoba a právě stojíte v knihkupectví. Jelikož je tato prodejna progresivní, stojíte před regálem označeným písmeny „LGBT“ s malou duhovou vlaječkou. Těší vás, že se před vámi rozprostírá řada českých knih s queer tematikou. Vaše oči těkají z knih o gayích a lesbách na knihy o transgender osobách, ale nikde nejste schopni najít nic, co by se týkalo právě vás. Reprezentace se ani dnes nekoná.

Proč? Je zřejmé, že český jazyk ještě není na nebinární identity tak všestranně uzpůsoben, aby bylo možné jej použít v celém románu a přitom aby zároveň splňoval veškeré požadavky na dobře čtivou a dobře prodejnou knihu. Nicméně, tento pohled na malý regál v knihkupectví nám může pomoci otevřít debatu o tom, kde takový jazyk vzít.

Jazyk queer identit v současné době do českého jazyka proniká z cizích jazyků, zejména z angličtiny. Nebinární identity v tomto ohledu nejsou výjimkou. Jeden z prvních případů, kdy se širší česká překladatelská komunita musela nad překladem nebinární identity pozastavit, přišel se zařazením nebinární identity do seriálu CBS TV Star Trek: Discovery. Zde přišla chvíle, kdy se nejen čeští překladatelé museli zamyslet nad tím, jak tuto identitu převést pomocí titulků do svého jazyka. Zatímco angličtina může v rámci inkluzivního jazyka sáhnout po jednoduché změně zájmen (ať už se jedná o singulární they, nebo neozájmena – tedy nově vytvořená zájmena pro určitou identitu nebo jen pro určitou osobu), čeština je na tom o poznání hůře. Zatímco započala bujná debata, každé řešení se ukázalo v určitých směrech problematické, o to více, že se překlad musel

vejít do určité délky znaků při titulkování. Nakonec se titulkařstvo spokojilo se singulárním „oni“ za použití generického maskulina. Tedy Adira o sobě říkají, že by ocenili, kdyby jim zbytek posádky neřikal ona nebo on, ale jednoduše oni. Generické maskulinum však nemůže být věcným řešením takovýchto situací, jelikož se zdaleka nejedná o řešení genderově inkluzivní, a nasnadě je tedy otázka, jaké lepší řešení existuje.

Důvod, proč se bavíme právě o tomto seriálu, je ten, že v překladatelské komunitě spustil debatu, kterou můžeme sledovat například na facebookové stránce Tváře překladu, která u mě před několika lety vzbudila zájem se tomuto tématu věnovat blíže. Za zmínku stojí názor, že jelikož se v České republice nebinární identity vůbec nevyskytují, neexistuje způsob, jak by se mohl v českém prostředí jazyk pro ně vhodný přirozeně vytvořit. Toto tvrzení je samozřejmě nepravdivé, jelikož se u nás takové identity prokazatelně nacházejí, a kdyby ne, je otázkou, zda je správné proto takovou identitu ze svého překladu „vymazat“. Problematika překladu nebinárních identit však netkví pouze v tom, že nyní neexistuje jedno komplexní a fungující jazykové řešení. Zatímco běžné uživatelské prostředí může s jazykem experimentovat, zjišťovat, co funguje a co ne, a najít si tak vhodné řešení odpovídající daným potřebám, překladatelstvo pracuje s textem tady a teď. Nemá roky a měsíce na zkoušení, překlad má deadline (nejen v literárních textech, v potaz lze vzít také například novinové články z cizojazyčných zdrojů), do kterého je potřeba odevzdat čitelný a přehledný text.

A čitelnost je právě dalším kritériem, kterým je potřeba se zabývat. Další názor v této internetové diskusi byl takový, že použitý jazyk překladu, který není dostatečně propracovaný, může sice pomoci dané identitě, ale zároveň může být použit v neprospěch autora i čtenáře. Jinými slovy, vzniká nám tu dichotomie, kdy nepřesný překlad identity povede k čitelnému a pochopitelnému textu, zatímco hůře čitelný a hůře pochopitelný text povede k lepšímu pochopení identity.

Tento příklad nakonec skončil docela uspokojivým překladem. Abychom však mohli toto téma rozvést dál a zkusit přijít na ještě lepší řešení, je potřeba si uvědomit, jakou roli překladové texty v případě překladu identit hrají. Jak bylo řečeno na začátku, jazyk (nejen) nebinárních identit k nám prostupuje zejména z cizích jazyků. Originální české texty lze napočítat na prstech ruky právě proto, že neexistuje bezproblémové, užívané a zároveň čtivé jazykové řešení, které by umožňovalo jejich vznik. A zde se dostáváme k roli překladatele a překladových textů.

Moderní translatologie se již dávno nezabývá pouze lingvistickými složkami textu. Již dávno nejde o pouhý překlad slovíček ve větě nebo přesný převod významu. Jelikož se vyskytuje čím dál více témat, o nichž je autorstvo ochotno psát, ať už se jedná o témata svázaná s LGBTI+ identitami, s jinými kulturami, nebo politickým smýšlením a náboženstvím, překladatelstvo se musí popasovat s těžkou rolí, kdy je nuceno tyto odlišnosti představit čtenářstvu z jiného prostředí. A to i když se setkají s koncepty (nikoli pouze se slovy), které v jejich kultuře nemají ekvivalent.

Za příklad můžeme zvolit například slovo *motsoalle* z jazyka Sesotho. Tento pojem je v Lesothu zažitý pro ženy, které v dospívání naváží velmi blízký, občas i eroticky laděný vztah s další ženou, přičemž tento vztah trvá v dospělosti i po heterosexuální svatbě obou žen. V češtině nemůžeme takovou ženu jednoduše nazvat lesbou ani bisexuálkou, protože tyto pojmy by daný vztah redukovaly na čistě podmíněný sexuální přitažlivosti. Další navrhované překlady, třeba „speciální přítelkyně“, zase neobsahují onu intimní až erotickou stránku takového vztahu a dostatečně nevyjadřují blízkost dvou žen. Výraz *motsoalle* zkrátka do češtiny jediným slovem nepřeložíme.

V takovou chvíli si však překladatelstvo musí položit zásadní otázku: Jak dát hlas někomu, kdo v cílové kultuře nemá ani jazyk, kterým by svůj hlas vyjádřil? A je možné takovou identitu z překladu vynechat? Může se to zdát jako bizarní řešení, ale i k této strategii se z různých důvodů překladatelstvo může uchýlit. Například během narůstající popularity díla Allena Ginsberga v Polsku došlo k systematickému mazání veškerých narážek na jeho homosexualitu v překladech Rybowského. Ke smazání části identity autora nebo některé z postav může docházet buď z důvodu určitých sociálních norem v zemi cílového čtenářstva (jako třeba právě v Polsku), anebo jednoduše z přesvědčení samotného překladatelstva. Otázkou však je, jestli by se k takovéto strategii překladatelstvo uchýlovat mělo.

Jakkoli se to totiž z čistě překladatelského hlediska zdá jako nejjednodušší řešení (překladatelstvo se dle českého teoretika Levého má řídit teorií minimaxu – tedy s co nejmenším vynaloženým úsilím vytvořit co nejlepší výsledek), translatologie již dávno nestojí jako osamocená věda, nýbrž se stala vědou multidisciplinární. V devadesátých letech 20. století dochází v translatologii k tzv. kulturnímu posunu, který znamená zemětřesení v podobě nových strategií, teorií, přístupů a nové terminologie. Spolu s tím přichází i zcela nová role překladatele, který měl být do té doby

neviditelnou figurkou v procesu dodání textu čtenářstvu. Překladatelstvo se z ničeho nic nemá zabývat pouze slovem jako takovým, ale musí u překládaného díla sledovat spoustu procesů a teorií v pozadí. Zejména do translologie vstupují feminismus a genderová studia a zároveň se souběžně vyvíjejí queer studia, která do translologie pronikají o něco později. Najednou stojíme před konceptem takzvaného queer překladu, přičemž není zcela jisté, jestli se tento koncept přiklání spíše ke queer teorii, k teorii překladu, nebo ani k jednomu.

Vzniká také koncept tzv. nepřeložitelného. Tento prostor mezi původním textem a překladem tvoří právě podstatu queer překladu – jedná se o koncepty, které jsou, podobně jako slovo *motsoalle*, nepřeložitelné do cílového jazyka a kultury. Proto je zde role překladatelstva o to důležitější, protože právě na jeho přístup závisí budoucnost konceptu, který je pro cílovou kulturu neznámý. Záleží jen na překladatelstvu, zda a do jaké míry nový koncept své kultuře představí, vysvětlí nebo jestli se rozhodne svou kulturu o tento koncept ochudit. Může se jednat o na první pohled zcela triviální koncepty (například americký *Twinkie* sice můžeme do češtiny přeložit jako „piškot s krémem“, což ovšem v hlavě českého čtenářstva evokuje naprosto jinou pochutinu), nebo naopak o komplexní koncepty zahrnující právě třeba gender nebo sexuální orientaci. Pojem *queer translation* tedy v překladu nemusí nutně pojednávat jen o problematice LGBTI+ osob, ale může jít o cokoli jiného, nevysvětlitelného, odlišného.

Dalším přístupem, který dostává prostor, je přístup k překladu jako k performanci. Performativní pojetí překladu je úzce spjato s formami *queer performance*, jako je například *drag*. Ačkoli samotný proces překladu nemá s *dragem* nic moc společného, jejich dopady mohou být podobné – jejich provedení může způsobit společenskou změnu, protože zvýrazňují, zveličují, mění a kvíří normativní přístupy napříč gendery, sexualitami, kulturami a jazyky. Překlad tedy přestává být pouhým převodem jazyka a myšlenek z jedné kultury do druhé, nýbrž je aktem, který zapříčiňuje společenskou změnu. V našem případě může jít právě o představení nebinárních postav/autorů do českého prostředí, kde díky tomu nutně musí vzniknout nová sada vyjadřovacích prostředků. Z překladu se tímto způsobem může stát i nástroj zasahující do politiky. Za zmínku stojí třeba v Česku nyní často skloňované manželství pro všechny. V české literatuře se o něm moc nedočteme, protože v české společnosti tento koncept manželství *queer* párů neexistuje. Pokud ale začneme o tomto tématu častěji překládat a do české společnosti se dostane hromada textů s touto

tematikou, rozšíří se o manželství pro všechny a jeho pozitivních/negativních dopadech povědomí. Zároveň dojde k normalizaci pojmů s tímto jevem spojených – například místo partnery budeme stejnopohlavní páry nazývat manžely a manželkami. Může dojít také k představení úplně nových konceptů, pro něž bude potřeba přejmout cizí název, protože se o těchto konceptech dříve nebo později bude muset mluvit, jednat, psát.

Politiku v překladu lze navíc chápat podobně, jako politizaci genderu a sexuality, se kterou se setkáváme v posledních letech. Genderové vyjádření a přímé vyjadřování sexuální orientace se totiž sama o sobě stávají politickým vyjádřením, často proti sociálním normám, politice státu, názorům elit a většiny okolí. Je potřeba si uvědomit, že pokud jde o queer překlad, neexistuje nic jako „dokonalý“ překlad. Jakkoli se překladatelstvo snaží být nestranné a překládat neutrálně, strategie, jež si zvolí, se vždy budou přiklánět k jedné nebo druhé straně. Překlad tak může sloužit jako politické vyjádření, které jde, stejně jako vyjádření genderové identity, proti určitému proudu nebo naopak podporuje proud, který je právě na vzestupu.

Za zmínku stojí také relativně nový translatologický pojem, tzv. *Translatxrsation*. Ten vychází ze srovnání translatologie a transgender studií. Obě tyto teoretické vědy totiž po dlouhá léta trpí marginalizací ze strany vědecké obce, i když z jiných důvodů. Zatímco marginalizace literárního překladu je disciplinární, metodická a symbolická, transgender studia jsou marginalizována z důvodu přetrvávajícího sociálního stigmatu. Spojuje je také nutnost jakéhosi „klamání“, přičemž překladatel nikdy nemůže převést do cílového jazyka sto procent původního textu včetně všech myšlenek, zatímco transgender osoby nikdy nedokážou přesně vysvětlit další osobě celou svou genderovou identitu včetně všech nuancí. Dalším společným rysem těchto dvou odvětví je binarita. Zatímco v genderu a sexualitě známe protipóly jako homo–hetero, cis–trans, muž–žena, v překladu se jedná o protipóly výchozí jako text–překlad, původní jazyk–cílový jazyk, autorstvo–překladatelstvo.

Ať tedy chceme, nebo ne, v translatologii se čím dál více mísí další teoretická odvětví, od sociologie přes politiku po aktivismus. A právě souznění s aktivismem je to, co tvoří pomyslnou hranici mezi dobrým a výborným překladatelem. Vždy jste totiž postaveni před onu dichotomii – čtivý překlad, nebo přesný překlad?

Čtivý překlad čtenáře vtáhne, poskytne mu skvělý nástin scény, používá snadno pochopitelná nebo naopak zajímavě květnatá slova,

vyjadřuje myšlenky jasně a srozumitelně, takže čtenáře čeká příjemný požitek ze čtení. Nicméně z takového překladu mohou vypadnout určité nuance spjaté právě například s genderem. Pokud mám text, ve kterém se objevuje nebinární postava, není přece nic snazšího než o ní v překladu psát v mužském či ženském rodě. Čtenářstvo bude spokojené, že je při čtení nic neruší, a překladatelstvu odpadne práce s vymyšlením řešení. Gender postavy se však v přeloženém textu naprosto ztratí.

Na druhé straně překlad přesný se snaží za každou cenu dodržet veškeré konvence a požadavky předlohy. Chce nejen přesně držet význam, ale zároveň lpí na použitých jazykových formách, které se snaží napodobit. Je skvělé, že bude, třeba stejně jako předloha, v textu používat genderově nepřiznakové hvězdičky, ale čtivost textu tím klesne a může způsobit snížený zájem o knihu samotnou.

Jak si má překladatel vybrat? Toť otázka.

Pokud překladatelstvo pracuje například s novinovým článkem nebo interview, které potřebuje přeložit, má možnost ozvat se osobě, již se text týká, navrhnout daná řešení svého jazyka a dohromady se dohodnout, které z nich (i když ne zcela stoprocentně) osobě vyhovuje. Překladatelstvo literárních textů však většinou takové štěstí nemá, jelikož spolupráce se samotným autorstvem bývá složitá. Nicméně otázka etiky zůstává. Jistě, při překladu literatury není tato etická odpovědnost tak silná jako například při překladu právních dokumentů, ale opět se dostáváme k pomyslné hranici mezi dobrým a skvělým překladatelstvím. Navíc se zde opět bijí dvě osobnosti. Na jedné straně stojí překladatelstvo odhodlané prosazovat zájmy queer lidí v literatuře. Na druhé straně stojí překladatelstvo odhodlané zachránit stůj co stůj češtinu a odmítající jakkoli porušovat její pevně daná pravidla. Jak tyto dva postoje skloubit dohromady? Samozřejmě existuje i střední proud, který se snaží oba tyto protipóly kdesi uprostřed propojit. Bohužel práce překladatelstva nestojí jen na něm samotném, ale také na požadavcích a konvencích nakladatelství. Je proto dobré si ještě před samotným začátkem překládání položit otázku: „Pokud budu používat queer inkluзивní jazyk, co se tím změní a pro koho?“

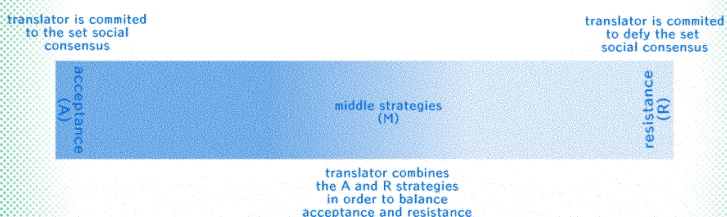
Chceme-li si odpovědět na tuto otázku, musíme se zamyslet. Je opravdu inkluзивní jazyk pouze otázkou queer komunity? Změní se tím čeština pouze této menšiny, nebo může dojít k přesahu? Jak bylo zmíněno dříve v odstavcích o aktivismu a přesahu překladu do naší reality, k tomuto přesahu nejen může, ale dokonce by mělo dojít.

Ačkoli na to překladatelstvo z českých řad často zapomíná, třímá v rukou obrovskou moc. Právě překladová literatura může české společnosti představovat nová témata a koncepty, které v naší společnosti neexistují. Překladatelstvo (často po domluvě s nakladatelem) může samozřejmě při překladu textu s nebinární identitou zvolit cestu nejmenšího odporu – použít ženský nebo mužský rod a identitu ignorovat (zde si můžete jako příklad vyhledat jakýkoli internetový článek, ať už o nebinárních identitách, jež jsou často popisovány rodem, který jim byl přiřazen při narození, nebo o trans identitách, přičemž se zpravidla vždy v prvním odstavci dozvíte, že „XX, která/který býval/a ženou/mužem...“). Text bude čitelný, bude dobře plynout a čtenářstvo nic nezjistí, protože se jen sotva bude pít po originálu. Avšak kromě toho, že je tím narušena integrita originálního textu a autorova záměru – a pokud se jedná například o článek o skutečné osobě, jedná se také o přístup vůči ní značně urážlivý –, překladatelstvo tím promarní obrovskou šanci. Ano, překlad zabere delší dobu a bude potřeba na něj vynaložit mnohem více úsilí, které se s největší pravděpodobností peněžně nevyplatí. Ovšem tuto dobu lze strávit sebevzděláváním a objevováním nových možností jazyka. A co je nejdůležitější, tento překlad může pomoci a opravdu přispět ke změně nejen v jazyce, ale také ve společnosti. Queer inkluзивní jazyk samozřejmě pomůže dané marginalizované skupině, která svůj jazyk doposud nemá, ale zároveň může spustit i širší sociální změny mimo tuto skupinu, protože se o problematice dočte širší veřejnost. Ne každý si přečte třeba tento specializovaný článek, ale mnohem více lidí by si mohlo přečíst román týkající se nebinární postavy.

Jak se tedy nad inkluзивním jazykem pro queer překlady zamyslet? Zkusme to z pohledu překladatelských strategií. Řekněme, že máme před sebou román obsahující nebinární postavu a musíme se rozhodnout, jak o ní budeme psát. Můžeme se zamyslet, jestli se přikloníme k překladu čtivému nebo přesnému, ovšem nasnadě je ještě o něco modernější dichotomické řešení, které se nezabývá pouze jazykem a formou textu, ale celkovým myšlenkovým a ideologickým obsahem textu, potažmo překladu. Dle mnou vytvořeného modelu můžeme na překlad pohlížet buď z pohledu přijetí (acceptance), nebo vzdoru (resistance). Cestu přijetí si vybereme tehdy, kdy se snažíme držet zajetých kolejí – tedy dodržovat pravidla českého pravopisu, využívat osvědčené překladatelské strategie a držet se společenských norem s cílem udržet ve společnosti status quo. Vzdorem nazýváme využití strategií, které napadají a vyvracejí

pravidla jazyka a společenské i překladatelské normy s cílem vytvořit nový precedens a rozpohybovat novou společenskou změnu. Na tyto dva pojmy zároveň nelze nahlížet jako na dva oddělené celky, ale spíše si je pojd' me představit jako dva konce propojeného kontinua, jak je zobrazeno na následujícím modelu:

Tento model zobrazuje tzv. acceptance-resistance continuum neboli kontinuum přijetí a vzdoru. Jak sami vidíme, tento model není čistě černobílý, ale nabírá několika odstínů šedé. A přesně tak je potřeba nahlížet na koncepty přijetí a vzdoru – oba dva lze používat více či méně, podle toho, jak moc vlevo či vpravo se na modelu dané použité strategie vysky-

tují, a v určitou chvíli se uprostřed nevyhnutelně smísí. Právě uprostřed najdeme takzvané střední strategie (middle strategies), které se snaží smísit přijetí a vzdor tak, aby vznikaly strategie, v nichž jsou tyto dva koncepty v rovnováze. A právě tyto strategie se zdají být nejpřijatelnějšími pro překlady queer identit. Jinými slovy, **je potřeba dosáhnout změny v jazyce a přetvořit češtinu tak, aby byla opravdu inkluzivní, ale ne tak radikálním způsobem, aby došlo k úplnému vzdoru vůči ní.** Takovou strategii se však ještě v českém jazyce vytvořit nepovedlo.

Další otázkou je, jestli je vůbec možné takovou strategii uměle vytvořit. Jazyková pravidla již dávno nemají funkci preskriptivní (jazyk se mění podle nových pravidel = Ústav pro jazyk český nařídí, že po tvrdých souhláskách se píše y, a všichni to tak budou dělat), nýbrž preskriptivní (pravidla se přizpůsobují podle toho, jak se mění jazyk = mladá generace přejme anglické slovo *lajkovat* a to bude následně zařazeno do pravidel českého pravopisu). A to i přesto, že se preskriptivní přístup Ústav pro jazyk český neustále snaží udržet v popředí. Je tedy otázkou, jestli je správné uměle vytvořit nová jazyková pravidla a následně nakázat (nejen) nebinárním identitám jej používat. V ideálním případě by to bylo naopak – queer identity by si přizpůsobily jazyk a jazykovědci by jej později

pouze popsali, ale bohužel na to je čeština příliš komplexní jazyk. Většina již používaných a vymyšlených řešení je sice v normálním životě pro nebinární identity použitelná, ale trpí nedostatky, které je ochuzují o plnou inkluzivitu. Příkladem může být již dříve zmíněné používání singulárního „oni“, které podléhá generickému maskulinu. Naším cílem by proto mělo být zjistit, jaké druhy nebinárního překladu literárních textů budou českým nebinárním lidem nejvíce a nejméně vyhovovat, a podle toho se potom snažit vyvinout strategii, která bude nejen přívětivá jazykovědecky, ale také z hlediska lidí, kteří ji budou využívat, potažmo v mém případě číst.

Pokusem o zjištění jazykových preferencí nebinární populace v ČR, co se týče literárních textů, bylo dotazníkové šetření vedeno mnou v rámci diplomové práce. Ačkoli vzorek respondentstva nebyl nijak veliký (kolem 30 osob), jedná se o předstudii, která může vést k dalším, rozsáhlejšími dotazníkovým šetřením. Zde prezentované výsledky tedy lze brát jako odrazový můstek pro další jazykový výzkum.

V dotazníku mělo respondentstvo na výběr celkem z devíti překlada-telských strategií, které byly rozděleny do tří kategorií dle výše znázorně-ného kontinua: strategie přijetí (použití rodu, který byl postavě přisouzen při narození; opis frází tak, aby nevyjadřovaly rod), střední strategie (použití opačného rodu než toho, který byl postavě přisouzen při narození; střední rod; střídání ženského a mužského rodu; použití množného čísla místo jednotného čísla) a strategie vzdoru (použití opačného rodu slova; použití nových gramatických struktur a zájmen; grafická úprava textu). Je nutné podotknout, že se zdaleka nejedná o všechny strategie, které již jazykovědná i nebinární komunita navrhuje či používá.

Zatímco původní předpoklad výsledků byl, že nebinární čtenářstvo se nebude ztotožňovat se strategiemi přijetí, které často zavánějí misgenderováním a mazáním identity čtenářstva, zajímavým výsledkem bylo to, že se nebinární respondentstvo nehrnulo do novotvarů, tak jak se do nich hrne například jazykovědná komunita, i přesto, že by šlo o nejsnadnější způsob, jak češtinu ve prospěch nebinárních osob upravit. Ukázalo se totiž, že na sebe většina respondentstva nechce nijak strhávat pozornost, a tak se od jakýchkoli zvláštností v jazyce raději distancuje. Proto došlo v některých případech i k jasné vůli vůči používání strategií přijetí, protože se dané respondentstvo bálo ostrakizace. Dle výsledků výzkumu se ovšem jako nejlepší možnost jeví reklamace (přivlastnění si) již používané češtiny, jako je například střední rod, nebinární komunitou.

To však nemusí (a nemělo by) překladatele odrazovat od vymýšlení nových, neotřelých řešení. Je jasné, že ne každé řešení si získá oblibu, ne každý pokus se stoprocentně vydaří. I přesto bych však touto cestou českou překladatelskou obec rád vybídl, aby takovéto pokusy nevzdávala a nezapomínala na to, jakou obrovskou roli ve vývoji jazyka a celkového smýšlení naší společnosti hraje. Změna společnosti je možná, pokud se ke změně odhodlá alespoň někdo z nás.

Bližší zamyšlení nad tématem, podrobnější výsledky šetření a zdroje lze dohledat v diplomové práci *Breaking the Silence: Translating Non-binary Identitise in Literary Texts from English to Czech*.

Toby Wehle (he/they), vlastním povoláním překladatel, skladatel a tatér, je všestranný umělec a teoretik angažující se v tématech kvíření, queer překladu, trans/nebinárních identit, DID a neurodivergence. Kvíření češtiny vnímá zejména z hlediska překladu a zastává se o překladatelskou angažovanost v českém jazyce.